

УДК 343

А.В. АНДРУШКО, канд. юрид. наук,
Закарпатський державний університет

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ІЗОЛЯЦІЄЮ ВІД СУСПІЛЬСТВА, ДО ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

Ключові слова: особа похилого віку, покарання, арешт, позбавлення волі, довічне позбавлення волі

Загальновідомо, що для людей похилого віку характерним є зниження фізичної активності, зростання ймовірності захворювання на тяжку хворобу тощо. Зважаючи на це, застосування покарання стосовно таких осіб повинно мати певні особливості.

На необхідність милосердного ставлення до злочинців похилого віку ще на початку минулого століття вказував М.С. Таганцев, який писав, що похилий вік, навіть у тих випадках, коли він не усуває осудності, може впливати на караність. При цьому вчений наголошував, що підстави для гуманного ставлення до таких осіб слід шукати «не в злочинному діянні, а в характері більшості наших каральних мір; те, що легко перенесе злочинець, який наділений усіма фізичними силами, виявиться занадто суворим, іноді навіть нестерпним для престарілого, а тому справедливість, інтереси правосуддя вимагають для них зменшення відповідальності або навіть заміни деяких покарань» [1, с. 461].

Слід зазначити, що окремі положення, які стосуються застосування кримінальних покарань до осіб похилого віку, містить й чинний Кримінальний кодекс (надалі – КК) України. Так, кримінальний закон визначає види покарань, які не можуть призначатись особам, що досягли пенсійного віку. Це громадські роботи (ч.3 ст.56), виправні роботи (ч.2 ст.57) та обмеження волі (ч.3 ст.61). Окрім того, ч.2 ст.64 КК передбачає, що довічне позбавлення

волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років.

Попри значну актуальність окресленої проблеми, наукові публікації, присвячені дослідженню питань застосування покарань до осіб похилого віку, трапляються нечасто. Серед учених, які торкалися вказаної проблематики, необхідно назвати В.В. Антипова, В.І. Антипова, Ю.М. Антоняна, А.А. Байбаріна, О.В. Барсукову, Л.В. Борових, М.В. Войтіна, П.В. Разумова, М.С. Таганцева, В.В. Тирського та ін. Віддаючи належне вказаним вченим, все ж доводиться констатувати, що зазначена проблема так і не знайшла свого чіткого та послідовного вирішення в доктрині кримінального права, законодавстві та у правозастосовній практиці.

Тому метою цієї статті є проаналізувати чинне законодавство в частині, що стосується врегулювання питань застосування покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, до осіб похилого віку, та запропонувати шляхи його вдосконалення.

Актуальним питанням відбування кримінального покарання у виді арешту особами, які досягли пенсійного віку, на нашу думку, є проблема залучення їх до суспільно корисної роботи. Стаття 52 Кримінально-виконавчого кодексу (надалі – КВК) України передбачає, що засуджені можуть залучатися без оплати праці до робіт з благоустрою арештних домів, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт із забезпечення арештних домів продовольством. Тут же вказується, що до цих робіт засуджені залучаються, як правило, в порядку черговості і не більш як на дві години на день. Як бачимо, у наведеній нормі про якісь особливості залучення осіб пенсійного віку до суспільно корисної роботи не йдеться. Це навряд чи можна вважати прийнятним, позаяк особи, що досягли пенсійного віку, відповідно до закону вважаються непрацездатними і примусове залучення їх до праці є неприпустимим. Варто пригадати, що такі особливості передбачені у ч.2 ст.118 КВК («Залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної

праці»), у котрій вказано, що засудженим чоловікам віком понад шістьдесят років, жінкам – понад п'ятдесят п'ять років, а також окремим іншим категоріям засуджених, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії. Видається, що аналогічну норму слід передбачити й у ст.52 КВК.

Хотілося би також звернути увагу на певну колізію, що має місце між КК та КВК України. У КК законодавець забороняє застосовувати покарання у виді громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі до осіб, які досягли пенсійного віку. При цьому слід відзначити, що окрім чоловіків у віці понад 60 років і жінок старше 55 років (загальний пенсійний вік), Закон України «Про пенсійне забезпечення» передбачає низку категорій громадян, які мають право на пенсію за віком на пільгових умовах (ст.13). Законодавець виходить з того, що більшість відповідних осіб втрачають працездатність так само, як й інші особи – з досягненням загального пенсійного віку. Видається, що положення КК про неможливість застосування окремих покарань до осіб, які досягли пенсійного віку, поширюються й на громадян, для яких передбачено зменшений (пільговий) пенсійний вік. Зважаючи на це, вважаємо не зовсім зрозумілим, чому положення КВК у частині передбачення особливостей залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці поширюється лише на тих осіб, які досягли загального пенсійного віку.

Таким чином, пропонуємо ч.2 ст.118 КВК України викласти у наступній редакції: «Засудженим особам, які досягли пенсійного віку, інвалідам першої та другої груп, хворим на активну форму туберкульозу, жінкам з вагітністю понад чотири місяці, жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії».

З огляду на викладене вище та враховуючи положення ч.3 ст.60 КК про заборону застосування арешту до вагітних жінок та до жі-

нок, які мають дітей віком до семи років, вважаємо за доцільне передбачити у ст.52 КВК норму наступного змісту: «Засудженим особам, які досягли пенсійного віку, інвалідам першої та другої груп, хворим на активну форму туберкульозу, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії».

Для осіб похилого віку кримінальний закон не виділяє якихось пільг та привілеїв, пов'язаних із призначенням їм покарання у виді позбавлення волі, якими наділені неповнолітні (ст.102 КК). Певні пільги передбачені лише при залученні таких засуджених до суспільно корисної праці (ч.2 ст.118 КВК). У той же час умови утримання та режим у місцях позбавлення волі однакові для всіх повнолітніх ув'язнених. Слід погодитись з П.В. Разумовим, який вважає це негуманним по відношенню до осіб похилого та старечого віку, оскільки їм набагато важче пристосуватися до грубих та різких змін ритму діяльності [2, с.275]. Сказане наводить на думку про необхідність передбачення особливих умов для утримання в місцях позбавлення волі таких осіб.

Відзначимо, що у літературі увага на це зверталася уже досить давно. Ще у 1889 році І.Я. Фойницький писав, що розміщення засуджених похилого віку разом із молодшими особами шкодить як правильному ходу тюремної діяльності, так й інтересам досліджуваної категорії осіб, оскільки зайняте іншими поточними питаннями тюремне начальство зазвичай зовсім забуває про них і не приділяє старикам належної уваги. Саме ці міркування, писав учений, привели розвинуті держави до влаштування особливих місць ув'язнення для хворих та немічних. Так, у XIX ст. відповідне значення для Франції мав будинок поблизу Марено, на одному з островів в Середземному морі. Схожі до цього місця існували в Англії та Італії [3, с.402–403].

Вважаємо, що цей призабутий досвід заслуговує на серйозну увагу сучасників. Засуджені похилого, а тим паче старечого, віку потребують гуманного та милосердного до себе ставлення. Відбування ними покарання у

виді позбавлення волі разом із молодшими в'язнями є неприйнятним ще й тому, що перші доволі часто стають жертвами насильства (у т.ч. сексуального) у місцях позбавлення волі, спрямованого на категорію «опущених», до котрої досить часто потрапляють й засуджені похилого віку [2, с.277]. За таких умов утримання хворі (у т.ч. й з психічними розладами) та немічні старики не можуть постояти за себе, їхнє перебування у місцях позбавлення волі може стати нестерпним. Не слід також забувати, що певна кількість засуджених до позбавлення волі осіб похилого віку є рецидивістами, а тому важливим є запобігти передачі кримінального досвіду та субкультури молодшому поколінню. Не секрет також, що особи похилого віку інакше, ніж молоді, поводять себе у місцях позбавлення волі, мають, як правило, інші перспективні орієнтації і т.д. [4, с.25].

Таким чином, існують вагомі підстави для того, аби передбачити у кримінально-виконавчому законодавстві особливі умови для утримання в місцях позбавлення волі осіб похилого віку або ж створити для них нові місця відбування покарання. Видається, що створення таких установ не потребувало б величезних матеріальних затрат з боку держави, оскільки кількість осіб похилого віку серед засуджених до позбавлення волі, які реально відбувають це покарання, є невеликою.

Слушними є думки В. Тирського та М. Войгіна, які зазначають, що спеціалізовані місця відбування покарання для таких осіб не потребують, ймовірно, сильної охорони, однак знадобляться додатковий медичний та обслуговуючий персонал та ін. Швидше це мають бути охоронювані будинки престарілих та інвалідів для злочинців, ніж місця відбування кримінального покарання у нинішньому нашому розумінні [4, с.25–26; 5, с.51].

На наш погляд, існують вагомі підстави для того, щоб виключити можливість застосування довічного позбавлення волі до осіб похилого віку. Нагадаємо, що на сьогодні цей вид покарання, який встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів, не застосовується до осіб у віці понад 65 років (ч.2 ст.64

КК). Зі змісту цієї норми випливає, що довічне позбавлення волі не застосовується як до осіб, які вчинили злочини у віці понад 65 років, так і до осіб, яким є понад 65 років на момент постановлення вироку. Одряду, однак, виникає запитання: чому довічне позбавлення волі не можна застосовувати до осіб у віці саме понад 65 років? Відповісти на нього складно. На думку В.В. Антипова, береться до уваги той факт, що у більшості випадків застосування до таких осіб не тільки довічного позбавлення волі, але й позбавлення волі на певний строк, передбачений санкцією відповідної статті, фактично означає їх довічне ув'язнення [6, с.127]. З такими міркуваннями, на наш погляд, неможливо не погодитись. Однак вони, як видається, усе ж не дають повної відповіді на поставлене запитання. Важливо наголосити, що нині середня тривалість життя українських жінок становить 73 роки, а чоловіків – всього 62 роки [7]. По суті особі похилого віку буде байдуже: призначають їй позбавлення волі, скажімо, на строк 15 років чи довічне позбавлення волі. Тим більше, що шанси дожити навіть до вказаного віку в відповідних установах у неї мізерні, адже у місцях позбавлення волі на таку особу чекають далеко не найкращі умови, дуже ймовірним є прогресування найрізноманітніших хвороб (у т.ч. й психічних, позаяк відбування такою особою покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, може стати потужною психогенно травмуючою обставиною). Важко також зрозуміти: якщо середня тривалість життя чоловіків (а саме їм найчастіше призначається довічне позбавлення волі) становить всього 62 роки (до того ж вона стабільно демонструє тенденцію до зниження), то чому тоді довічне позбавлення волі не може застосовуватись до осіб у віці понад 65 років? Логіку тут відшукати непросто. До аргументів, які свідчать про можливість заборони застосування покарання у виді довічного позбавлення волі до осіб похилого віку, належить й надзвичайна рідкісність призначення цього покарання вказаним особам. Так, поміж проаналізованих нами вироків, що були винесені особам похи-

лого віку, даний вид покарання не було призначено їм в жодному випадку. П.П. Пилипчук, вивчивши матеріали 55 кримінальних справ, в яких засудженим призначалося покарання у виді довічного позбавлення волі, також не виявив жодного випадку призначення вказаного покарання особам старше 60 років [8, с.852]. Це, на наш погляд, свідчить про те, що суди уникають призначати довічне позбавлення волі таким особам навіть у випадку вчинення ними особливо тяжких злочинів.

Виходячи з викладеного, вважаємо, що ч.2 ст.64 КК України потребує редагування. На нашу думку, у ній слід передбачити, що «довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб похилого віку, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку». Вважаємо, що викладена таким чином ч.2 ст.64 КК відповідала би вимогам гуманності та реальності покарання.

Зважаючи на викладені вище аргументи, на наш погляд, доцільно також поставити питання про зменшення максимального строку позбавлення волі для осіб похилого віку. Нині, нагадаємо, законодавець не передбачає жодних обмежень строку даного виду покарання для досліджуваної категорії осіб. У той же час покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше 10 років, а у випадках вчинення ними особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини, – більше 15 років (ст.102 КК). У літературі таке законодавче положення обґрунтовується насамперед необхідністю гуманного ставлення до неповнолітніх [9, с.147]. На нашу думку, такий же підхід цілком виправданий і стосовно осіб похилого віку. Має рацію А.А. Байбарін, коли пише, що застосування позбавлення волі до осіб похилого віку не може досягти цілей покарання, оскільки, з врахуванням специфіки вітчизняної кримінально-виконавчої системи, стану здоров'я більшості осіб розглядуваного віку та середньої тривало-

сті життя, можна з упевненістю стверджувати, що до закінчення строку покарання доживуть одиниці [10, с.127].

Слід відзначити, що науковці, аналізуючи ефективність покарання у виді позбавлення волі, доволі скептично оцінюють її. Так, Г.Ф. Хохлаков свого часу зазначав, що більшість спеціалістів ставляться до покарання у виді позбавлення волі радше як до вимушеного явища, аніж бажаного [11, с.65]. Т.А. Денисова справедливо наголошує, що «перебування за ґратами навчав жорстокості, провокує агресію і, у своїй більшості, не сприяє відновленню особистості з правослужняною поведінкою, що є хибним як для суспільства, так і для осіб, які відбувають покарання» [12, с.71]. І хоча цілком відмовитися від вказаного покарання не є можливим, усе ж доцільним є обмежити максимальний строк позбавлення волі для досліджуваної категорії осіб. Відповідна норма, на наш погляд, відповідала би принципу гуманності покарання.

Таким чином, пропонуємо обмежити максимальний строк позбавлення волі для осіб, що досягли до моменту вчинення злочину похилого віку, десятьма роками, а за вчинення особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини, – на строк до п'ятнадцяти років.

Вважаємо, що стосовно осіб похилого віку слід по можливості скорочувати використання такого виду покарання, як позбавлення волі. На всіх етапах кримінального переслідування відношення до досліджуваної категорії осіб має бути уважним, гуманним і милосердним. Поводження з будь-якою людиною, яка досягла похилого віку, є важливим показником культури суспільства. Потрібно дуже обережно, з врахуванням психофізіологічних змін, стану здоров'я, а також, зрозуміло, ступеня тяжкості злочину та особи винного, вирішувати питання про порушення кримінальної справи, обрання запобіжних заходів, призначення покарання. У цьому контексті на усіляку підтримку заслуговує п.2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального

покарання» від 24.10.2003 р. № 7, де вказується, що судам належить обговорювати питання про призначення особам похилого віку менш суворого покарання [13, с.55].

Насамкінець доцільно торкнутися питання умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання вказаної категорії осіб. На жаль, вітчизняне кримінальне законодавство не містить якихось пілг для дострокового звільнення особи, яка досягла в місцях позбавлення волі певного віку. У цьому контексті на увагу заслуговує КК Іспанії, який у ст.92 передбачає можливість умовно-дострокового звільнення засуджених, яким під час відбування покарання виповнюється сімдесят років, у разі, коли для цього є всі підстави, навіть якщо не відбулі 3/4 чи 2/3 строку покарання [14, с.64].

На наш погляд, заслуговує на підтримку пропозиція учених передбачити у законі можливість умовно-дострокового звільнення осіб старечого віку, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі [15, с.153–154, 179; 2, с.278]. Зокрема, ми поділяємо позицію О.В. Барсукової, яка рекомендує ввести самостійну підставу для умовно-дострокового звільнення особи похилого віку. У зв'язку з цим вона пропонує доповнити ч.2 ст.79 КК РФ пунктом «г» наступного змісту: «г) особа, що досягла під час відбування покарання 75 років, може бути умовно-достроково звільнена, якщо судом буде визнано, що для свого виправлення вона не потребує повного відбування призначеного судом покарання, навіть якщо не виконана умова про фактичне відбування покарання» [15, с.179]. Вказаний О.В. Барсуковою вік (75 років), на наш погляд, є обгрунтованим, позаяк в медичній науці цей вік прийнято вважати віком настання власне старості [16, с.10], коли фізичні та психічні здатності людини, як правило, різко йдуть на зниження. З огляду на сказане, доцільним видається закріпити норму наведеного змісту у ст.81 КК України.

Таким чином, проведений аналіз проблемних питань застосування покарання до осіб похилого віку дозволяє стверджувати, що КК України у цій частині містить значні резерви

для вдосконалення. Врахування законодавцем викладених положень, на наш погляд, відповідатиме вимогам гуманності та справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Таганцевъ Н. С. Русское уголовное право: Часть общая. Лекции. Изданіе второе, пересмотр. и доп. Томъ 1 / Таганцевъ Н. С. – СПб. : Гос. тип., 1902. – 823 с.
2. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации / под науч. ред. Ю. Е. Пудовочкина. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 384 с.
3. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремноведением / Фойницкий И. Я. – М. : Городец, Добросвет-2000, 2000. – 464 с.
4. Тирский В. В. Криминологическое и уголовно-правовое значение пожилого возраста / В. В. Тирский, Н. В. Войтин // Правовые вопросы борьбы с преступностью. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1984. – С. 20–27.
5. Тирский В. В. Некоторые вопросы назначения и исполнения уголовного наказания с учетом возраста и состояния здоровья / В. В. Тирский, Ю.И. Евстратов // Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1980. – С. 49–53.
6. Антипов В. В. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання : монографія / В. В. Антипов, В. І. Антипов. – К. : Атіка, 2004. – 208 с.
7. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrcensus.gov.ua.
8. Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. / [Верх. Суд України] ; відп. ред. П. П. Пилипчук. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 960 с.
9. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / Бурдін В. М. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
10. Байбарин А. А. О необходимости законодательной регламентации пожилого возраста

ста субъекта преступления / А. А. Байбарин // Бизнес в законе. – 2008. – № 2. – С. 126–128.

11. Хохряков Г. Ф. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности / Г. Ф. Хохряков // Советское государство и право. – 1989. – № 2. – С. 65–73.

12. Денисова Т. Запобігання злочинам як одна з пріоритетних функцій кримінального покарання / Т. Денисова // Право України. – 2009. – № 7. – С. 66–72.

13. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах / упоряд. Гуторова Н. О., Житний О. О. – Вид. 4-ге. –

Х. : Одиссей, 2008. – 528 с.

14. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова. – М. : Зерцало, 1998. – 218 с.

15. Барсукова О. В. Старческая преступность и преступления против лиц пожилого возраста (Криминологические и уголовно-правовые проблемы): дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Барсукова Олеся Владимировна. – Владивосток, 2003. – 203 с.

16. Биология старения / [Безруков В. В., Богацкая Л. Н., Войтенко В. П. и др.] ; отв. ред. В. В. Фролькис. – Л. : Наука, 1982. – 616 с.

Андрушко А. В. Проблеми застосування покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, до осіб похилого віку / А. В. Андрушко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 21–26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11aabopv.pdf>

Аналізуються проблемні питання застосування покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, до осіб похилого віку. Аргументується, що призначення таким особам та відбування ними вказаних покарань повинні мати певні особливості. Сформульовані пропозиції, спрямовані на вдосконалення кримінального та кримінально-виконавчого законодавства.

Андрушко А.В. Проблемы применения наказаний, связанных с изоляцией от общества, к лицам пожилого возраста

Анализируются проблемные вопросы применения наказаний, связанных с изоляцией от общества, к лицам преклонного возраста. Аргументируется, что назначение таким лицам и отбывание ими указанных наказаний должны иметь свои особенности. Сформулированы предложения, направленные на усовершенствование уголовного и уголовно-исправительного законодательства.

Andrushko A.V. The Problems of Infliction of Punishments Involving Isolation from Society to Old Age Persons

The problem issues of infliction of punishments involving isolation from society to old age persons are analyzed. The argument is made that prescribing of such punishments to old age persons and serving the corresponding sentences by such persons must have certain peculiarities. The sentences directed on betterment of the criminal and criminally-corrective legislation are formulated.